

Rolf Harbers

Geert Maks *In Europa*

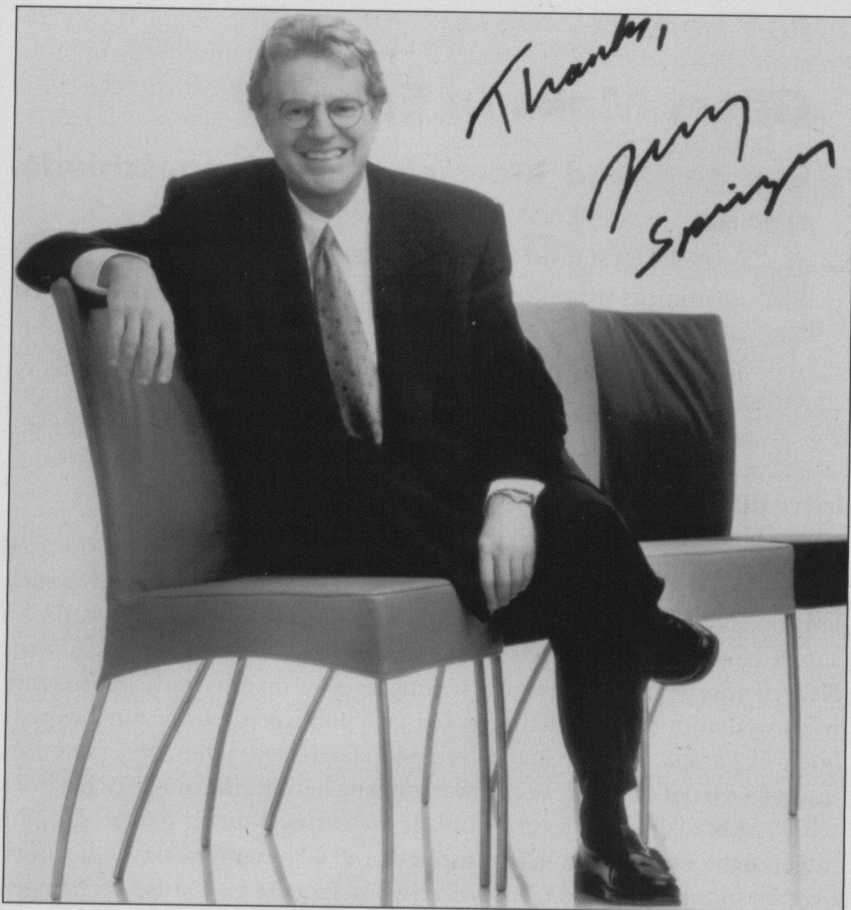
Een geslaagd mozaïek van privégeschiedenissen

In onderstaand artikel plaatst Rolf Harbers Geert Maks onlangs uitgekomen *In Europa* in een maatschappelijke trend van individualisering en emotionalisering. Hij beoogt dat historici er veel baat bij kunnen hebben als zij inhaken op deze trend.

Introductie

Na Geert Maks doorbraak bij het grote publiek in Nederland met *Hoe God verdween uit Jorwerd* (1996) is zijn schrijverscarrière in een stroomversnelling geraakt. Zijn in 1999 verschenen *De eeuw van mijn vader*, waarin hij aan de hand van de geschiedenis van drie generaties van de familie Mak de Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw op microniveau benadert, werd wederom een groot succes. Dit jaar publiceerde Mak zijn nieuwste boek *In Europa*, een uitvloeisel van een jaar reizen, lezen, observeren en interviewen dat er in ieder geval wat omvang betreft niet om liegt: het boek telt 1223 bladzijden. De eerste oplage was vrijwel direct na verschijning uitverkocht. Inmiddels zijn er maar liefst 140.000 exemplaren van het boek over de toonbank gegaan. Afspraken voor Engelse en Duitse vertalingen zijn al gemaakt.

Een verklaring van de enorme populariteit van Maks werk ligt waarschijnlijk grotendeels in het feit dat veel van zijn boeken aansluiten bij een bredere maatschappelijke ontwikkeling die gaande is. Sinds het einde van de jaren zestig is er in Nederland, maar ook in de rest van de westerse wereld, een verregaande trend van individualisering en versnippering op allerlei terreinen zichtbaar. Grote verhalen verbrokkelen, sterke collectieven eroderen en politieke partijen verliezen hun aanhang. Waar in de jaren vijftig het collectief, of dat nu de voetbalclub, de kerk of de omroep was, vaak nog voor het persoonlijke ging, lijkt deze situatie heden ten dage omgedraaid te zijn. Het gaat mensen niet meer primair om hun persoonlijke

Jerry Springer als representant van Heijnes 'cultus van het persoonlijke'. Bron: www.mdgridiron.umd.edu.

verantwoordelijkheid ten opzichte van het collectief, maar veeleer om wat het collectief hun als persoon te bieden heeft.

In zijn essay 'Naakte sterren, blote leugens' (*De groene Amsterdammer*, 29 november 2003) spreekt Bas Heijne zelfs van 'de cultus van het persoonlijke'.¹ Binnen de Nederlandse samenleving ziet hij een toenemende aandacht voor het persoonlijke lief en leed van Jan en Alleman – van de kanslozen in het Amerikaanse real-life programma *Jerry Springer* tot Pim Fortuyn, van het leven van Patty Brard, Patricia Paay of de Bauers tot dat van de koninklijke

¹ Bas Heijne, 'Naakte sterren, blote leugens. Essay: de cultus van het persoonlijke', *De Groene Amsterdammer* 127 afl. 48 (2003) 24-27.

familie. Deze interesse voor andermans privéleven is volgens Heijne echter geen teken van toenemende empathie en respect, maar juist een symptoom van een afkeurenswaardige vervlakking die in onze samenleving zichtbaar is. De 'emotionalisering' van onze maatschappij maakt andermans emoties consumptiegoederen, die je weggooit als een wegwerpaansteker als ze je niet meer bevallen.

Ook in de geschiedschrijving heeft deze toenemende versnippering, individualisering en emotionalisering zijn pendant. In de laatste decennia, in het bijzonder in de jaren negentig, heeft er een storm van versnippering door de historiografie gewaaid, die geresulteerd heeft in eindeloze hoeveelheden gepubliceerde privégeschiedenissen, egodocumenten en microstories. Om een indruk te geven van het geweld waarmee deze storm het historiografische landschap heeft veranderd een kleine greep uit deze noviteiten. Binnen de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld, is er steeds meer aandacht gekomen voor de invloed van de oorlog op het privéleven van willekeurige burgers, wat tot uiting komt in de grote hoeveelheid publicaties over het lot van joodse gezinnen en personen, maar ook over, om een ander voorbeeld te noemen, Duits slachtofferschap op microniveau.² De klassieke 'politieke geschiedenis' wordt tegenwoordig bijgestaan door de geschiedschrijving over 'politieke cultuur' waarbij (persoonlijke) stijlen van leiderschap een belangrijke rol spelen.³ Een laatste voorbeeld is de toenemende aandacht voor 'herinneringscultuur' en *lieux de mémoire*, plaatsen en fenomenen die gekoppeld zijn aan een bepaald beeld van het verleden.⁴

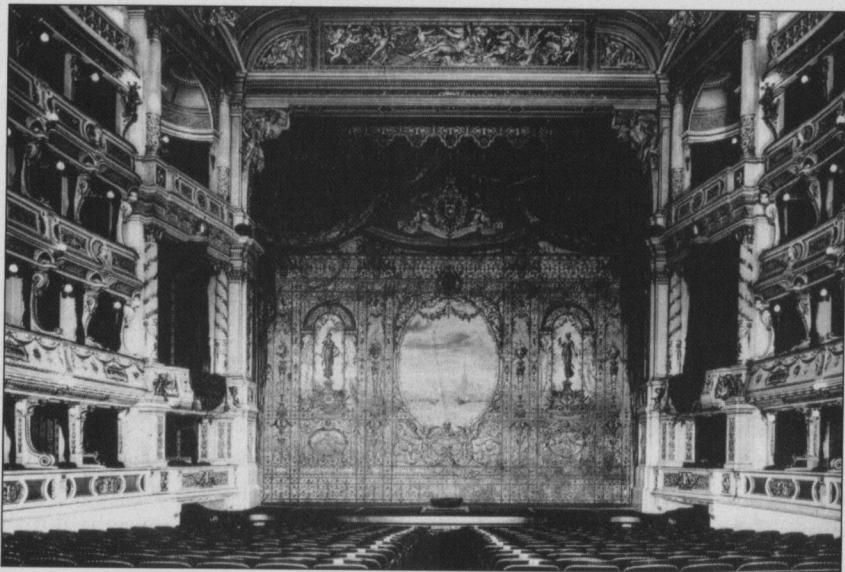
In Europa en de 'privatisering van het verleden'

In Europa is grotendeels het resultaat van een reis die Mak in 1999 door het Europese continent maakte. In diezelfde periode schreef hij dagelijks een impressie in NRC Handelsblad van de plek waarop hij zich op dat moment bevond. Tijdens zijn reis interviewde hij zeer uiteenlopende figuren: van

2 Zie bijvoorbeeld N.N., *Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945* (Frankfurt a.M. 2003).

3 Zie bijvoorbeeld Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

4 Zie bijvoorbeeld Eelco Runia, *Waterloo. Verdun. Auschwitz. De liquidatie van het verleden* (Amsterdam 1999); Pierre Nora e.a. ed., *Les lieux de mémoire* (Parijs 1984-1992) en Étienne François en Hagen Schulze ed., *Deutsche Erinnerungsorte* (München 2001).

Het Weens burgertheater aan het begin van de twintiger jaren. Uit: Klemens Renolder, Hildemar Holl en Peter Karlhuber ed., *Stefan Zweig. Bilder, Texte, Dokumente* (Salzburg en Wenen 1993) 47.

een huismoeder wier leven getekend is door de onlusten op de Balkan tot belangrijke figuren uit de Europese geschiedenis als Ruud Lubbers.⁵ Mak heeft zijn talloze interviews veelal uitgewerkt tot een soort reportages. Daarnaast heeft hij, tenminste, als we zijn imposante literatuurlijst mogen geloven, zeer uitgebreid literatuuronderzoek gedaan. Naast een aantal historisch-wetenschappelijke werken heeft hij gebruik gemaakt van vele essaybundels en literaire werken – om er een paar te noemen: romans van Joseph Roth en de Turkse schrijver Irfan Orga, de essays van Stefan Zweig en Sebastian Haffner.

De indeling van *In Europa* doet de ondertitel van het boek ('reizen door de twintigste eeuw') recht: Mak heeft het boek onderverdeeld in de maanden die hij reisde, gekoppeld aan een bepaalde tijdsspanne in de Europese geschiedenis en de plaatsen die hij in de betreffende maand bezocht. Deze ingenieuze constructie levert dus hoofdstukken op als: 'Januari – 1900-1914. Amsterdam. Parijs. Londen. Berlijn. Wenen.' *In Europa* is dus een 'reis' door tijd én ruimte. Alle belangrijke gebeurtenissen worden beschreven aan de hand van semi-wetenschappelijke beschrijvingen van stukjes uit het Eu-

5 Geert Mak, *In Europa. Reizen door de twintigste eeuw* (Amsterdam en Antwerpen 2004) 1151 en 1165.

ropese verleden, persoonlijke verhalen van vele Europeanen en impressies van de hedendaagse Europese steden die Mak bezocht. De auteur maakt daarbij steeds *shifts* tussen heden en verleden, tussen de ene plaats en de andere en tussen de belevingswerelden van uiteenlopende personen. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van een willekeurig hoofdstuk uit *In Europa*; ik heb gekozen voor het hoofdstuk over Wenen.

Het hoofdstuk over Wenen aan het begin van de twintigste eeuw begint met de bijna literaire beschrijving van Maks eigen aankomst in de stad via de exprestrein Berlijn-Praag-Wenen: 'Een vrouw staat achter het aanrecht. Ze wast een kind dat naakt in de gootsteenbak staat. Dan glijden ze allebei weer weg. Even later zijn we in Wenen.' Vervolgens zet hij met behulp van de theorie van Benedict Anderson uiteen hoe het vroeg-twintigste-eeuwse Wenen het centrum vormde van het Habsburgse Rijk, dat op dat moment veeleer bijeengehouden werd door een geconstrueerde mythe dan door de daadwerkelijke politieke en sociale omstandigheden: 'het [Rijk] had geen enkele functie meer, behalve het rondzingen in zichzelf.' Weer een paar bladzijden verder schetst Mak het culturele en intellectuele leven in de Weense koffiehuisen aan de hand van de observaties van de literator Stefan Zweig: in elk koffiehuis waren kranten, literaire tijdschriften en kunstbladen uit de hele wereld te lezen. Mak sluit het hoofdstuk af met een beschouwing over antisemitisme, Theodor Herzls *Der Judenstaat* en Adolf Hitlers *Mein Kampf*.⁶

De versnippering, emotionalisering en individualisering van onze maatschappelijke orde in het algemeen en de geschiedschrijving in het bijzonder vindt een duidelijke weerklank in *In Europa*, dat op het eerste gezicht in plaats van een sterk samenhangend 'groot verhaal' eerder een verzameling van persoonlijke, regionale, nationale en Europese geschiedenissen vormt. Persoonlijk, omdat Mak naast zijn persoonlijke bevindingen die van de mensen die hij interviewde tentoonspreidt; regionaal, omdat hij regelmatig ingaat op de relatie tussen stad en regio; nationaal, omdat hij hetzelfde doet bij stad en natie; Europees, omdat hij soms ook ingaat op 'pan-Europese' zaken, zoals de totstandkoming van de Europese Unie.

De Groningse geschiedfilosoof F.R. Ankersmit noemt de trend in de geschiedschrijving waarvan Geert Maks werk als onderdeel beschouwd zou kunnen worden de 'privatisering van het verleden'. Deze privatisering is sinds ongeveer 1970 gaande. Terwijl het vanaf de eerste helft van de negentiende eeuw in de geschiedschrijving met name draaide om het geven van een

'waarheidsgetrouwe' representatie van het verleden, wordt de objectiviteitspretentie bij historici, zij het vaak schoorvoetend of zelfs zonder dat ze het zelf doorhebben, langzaamaan losgelaten. Historici streven er niet meer naar één coherent en objectief beeld van het verleden te schetsen, of zoals Ankersmit het verbeeldt, gezamenlijk te werken aan de 'kathedraal van de geschiedschrijving'. Ze zijn veel meer geïnteresseerd in specialistisch onderzoek (een teken van versnippering) van velerlei plumeau, zonder daarbij te streven naar een gemeenschappelijk beeld van het verleden, een beeld waarin alle specialistische bevindingen zijn geïntegreerd.⁷

Bij de lang geprezen objectiviteitspretentie hoort de wens van de historicus om 'zichzelf uit te wissen' ten gunste van het 'ware' verleden.⁸ Als hij gehoor geeft aan deze wens, verdwijnt de persoonlijke ontologische positie van de historicus dus volledig naar de achtergrond.⁹ Als de wens objectief te zijn echter wordt losgelaten, is er bij de beschrijving van het verleden weer ruimte voor het subject. Het is precies deze verdwijning van de grens tussen object (het verleden) en subject (de historicus) in de geschiedschrijving die Ankersmit aanduidt met de privatisering van het verleden. Tegenwoordig lijkt iedereen zijn eigen verleden, met zijn eigen demarcatiepunten, periodisering en ontwikkelingslijnen te willen hebben, of het nu feministen (de grondleggers van het 'gender'-specialisme), kleurlingen ('black history'), marxisten ('arbeidersgeschiedenis') of zelfs individuen zijn. De persoonlijke betrokkenheid bij het verleden is terug.

In Europa is het schoolvoorbeeld van een boek waarin het persoonlijke in de geschiedenis centraal staat, of althans, een belangrijke rol speelt. In zekere zin is het lezen van *In Europa* niets anders dan het door Heijne zo

7 F.R. Ankersmit, *Historical representation. Cultural memory in the present* (Stanford 2001) 155.

8 Een van de grondleggers van de 'objectieve' geschiedschrijving is de Duitse historicus Leopold von Ranke, die de wens uitsprak '[sein] Selbst gleichsam auszulöschen.' Maar ook andere grote historici, zoals de Fransman Fustel de Coulange, deden dergelijke uitspraken.

9 De discussie of dat ook daadwerkelijk zo is laat ik hier buiten beschouwing, omdat het niet ter zake doet voor de rest van mijn betoog. Binnen deze discussie staan mensen die geloven in een absolute historische waarheid tegenover de mensen die dat niet doen. De eerste groep heeft weinig over deze materie gepubliceerd, omdat ze geloven dat ze met hun historische werken *an sich* al bewijzen dat er 'historische waarheid' bestaat. De tegenpool van deze, meest conventionele, school historici wordt gevormd door geschiedtheoretici als Hayden White, Jacques Derrida, Paul Ricoeur en F.R. Ankersmit.

verachte 'consumenten' van emoties, nu weliswaar niet van Patty Brards en Patricia Paays, maar van historische actoren. Hoewel ik niet kan ontkennen dat de emoties en belevenissen van de mensen die voorkomen in *In Europa* door de lezer best als 'wegwerpartikelen' gezien kunnen worden, vind ik het consumeren van emoties bij het lezen van *In Europa* geen kwalijke zaak, of, in Heijnes woorden, een symptoom van vervlakking. De terugkeer van het subject in Maks boek, of dat nu hijzelf, een ooggetuige of een essayist is, zorgt ervoor dat de lezer zich weer kan identificeren met het verleden. In plaats van droge kost waarbij de auteur zichzelf weg probeert te cijferen, krijgt hij levendige, emotioneel getinte privégeschiedenissen voorgeschoteld.

Het grote bezwaar van 'waarheidsgetrouwe' historici tegen publicaties als *In Europa* zal zijn dat 'de waarheid geweld wordt aangedaan'. In hun ogen is de minimalisering van het subjectieve immers de absolute voorwaarde voor het bereiken van objectiviteit. In mijn ogen *bestaat* de objectiviteit die deze historici nastreven echter überhaupt niet en is het dus ook niet nodig te streven naar het 'uitwissen' van het subject. Daar heb ik een aantal redenen voor: in de eerste plaats zal een historische tekst, hoe je het ook wendt of keert, altijd op een bepaalde manier – meestal impliciet – een weerspiegeling zijn van de ontologische preoccupaties van de auteur. In de tweede plaats is het verleden er niet meer en zal het er ook nooit meer in al zijn volledigheid zijn. Teveel gegevens zijn simpelweg verloren gegaan. In de derde plaats vindt er tussen het 'ware verleden' en de historische tekst niet alleen vertroebeling plaats op het niveau van de auteur (zoals gezegd spelen zijn eigen ontologische uitgangspunten hem parten), maar ook op het niveau van de historische bron (in de meeste gevallen een tekst): deze is gekleurd door de ideeën van de producent van de bron.

Het lijkt mij dan ook veel vruchtbaarder om Maks werk te zien als een prachtige – en zeer geslaagde – poging om een beeld te schetsen van het verleden van Europa, of dat beeld nu 'waar' is of niet. Uit verkoopcijfers van het boek blijkt dat er velen zijn die deze opvatting met mij delen. Er leeft een behoefte aan een 'persoonlijkere' benadering van het verleden. De boeken waarin Mak persoonlijke, microstorie-achtige perspectieven inneemt, vliegen over de toonbank en zijn daarmee een welkome manier om het historische besef in, maar ook buiten Nederland (uit onderzoekjes van bijvoorbeeld *Vrij Nederland* is gebleken dat het historisch besef in Nederland op het moment betreurenswaardig is) wat op te schroeven. En als je aanneemt dat *het* verhaal over het verleden niet bestaat, is het helemaal niet schokkend om je te bedenken dat Geert Mak zijn lezers slechts *een* visie, of beter gezegd, *een scala* aan visies op het verleden voorschotelt.

Want dat is een vraag die rest: vormen de verhalen uit *In Europa* nu een geheel of is het boek niet meer dan een optelsom van privégeschiedenissen? Naar mijn mening vormt Maks verzameling van privégeschiedenissen een prachtig geïntegreerd geheel. *In Europa* is een intelligent mozaïek van privégeschiedenissen dat bijeen wordt gehouden door de geografische en temporele afbakening van het boek. Elke privégeschiedenis draagt op zijn eigen manier bij aan de vorming van het totaalbeeld van het Europa van de twintigste eeuw.

In Europa, de 'historische sensatie' en de lieu de mémoire

Zoals gezegd wordt met de privatisering van de geschiedschrijving de aandacht voor het subject vergroot. Met deze hernieuwde aandacht voor de auteur wordt Johan Huizinga's concept van 'de historische sensatie' weer actueel. In een bijdrage over het historisch museum in *De Gids* beschreef hij de ervaring van een dergelijke sensatie. Deze zou sterk samenhangen met de beleving van kunst. Huizinga schreef over een prent die hem bracht

'in een onmiddellijk contact met het verleden, een sensatie even diep als het zuiverste kunstgenot, een [...] bijna ekstatische gewaarwording van het niet meer mij zelf te wezen, van over te vloeien in de wereld buiten mij, de aanraking met het wezen der dingen, het beleven van de Waarheid door de historie.'¹⁰

Zoals uit het citaat blijkt, leek Huizinga bij het zien van een bepaald aan het verleden gerelateerd object even samen te smelten met het verleden zelf: even was er geen barrière meer tussen zijn eigen beleving en het verleden, even smolten object en subject volledig samen. Tegelijkertijd was hij zich er van bewust dat een dergelijke 'sensatie' niet volledig betrouwbaar is, omdat ze sterk emotioneel getint is.

In boeken waarin de rol van de auteur belangrijker is geworden, bestaat een grotere kans om 'historische sensaties' tegen te komen. Veel auteurs die dit persoonlijkere perspectief hanteren, gaan zelfs op zoek naar dergelijke sensaties. Ze bezoeken de plaatsen die in het verleden van grote betekenis zijn geweest. In Eelco Runia's *Waterloo. Verdun. Auschwitz* komen we een dergelijke 'sensatie' bijvoorbeeld tegen bij een beschrijving van een van de

10 Johan Huizinga, *Verzamelde werken* II, 566, geciteerd in Anton van der Lem, *Het Eeuwige verbeeld in een afgehaald bed. Huizinga en de Nederlandse beschaving* (Amsterdam 1997) 110.

slagvelden van de Eerste Wereldoorlog:

‘De bomen, allemaal van vlak na de Eerste Wereldoorlog, kunnen niet verhullen dat hier iets verschrikkelijks gebeurd is. De bodem van Fort Souville, van dit hele bos, ja van het hele in een boog lopende gebied ten noordwesten van Verdun waar Duitsland Frankrijk wilde laten doodbloeden, bestaat uit kleine, één à vijf meter hoge heuveltjes die, keurig begroeid, afgewisseld met schelpvormige kuilen, een chaotisch patroon vormen: een kraterlandschap na een maandenlange granatenregen. Hier is niet af en toe een granaat neergekomen, hier zijn op elke vierkante meter meerdere zware projectielen ontploft.’¹¹

De overeenkomst in stijl en aanpak (een plaats bezoeken om een historische sfeer op te roepen) tussen deze beschrijving van Runia en een beschrijving van Mak over de Eerste Wereldoorlog, is groot. Mak schrijft:

‘Ik hoor een doffe dreun. Over witte akkers trekt een blauwe mist. De DOVO, de Belgische Dienst voor Opruiming en Vernietiging van Oorlogstuig, heeft achter de graven weer een partij munitie uit de Eerste Wereldoorlog laten ontploffen. Dat gebeurt tweemaal per dag, anderhalve ton per jaar. De boeren steken gevonden granaten in de gaten van de elektriciteitsmasten, de mijnopruimers pikken die op. Zo gaat het hier maar door. Generatie na generatie blijft de aarde braken, granaten, knopen, gespen, messen, schedels, flessen, kogels, geweren, soms zelfs een hele tank. Nooit houdt de Grote Oorlog op.’¹²

De koppeling van een bepaalde ruimtelijke omgeving in het heden aan een bepaalde sfeer of stemming in het verleden die zo kenmerkend is voor Hui-zinga's concept van de historische sensatie is dus terug te vinden in het werk van onder anderen Mak en Runia. Hiermee passen zij in zekere zin ook in de toenemende aandacht voor zogenaamde *lieux de mémoire*. In Frankrijk publiceerde Pierre Nora tussen 1984 en 1992 het resultaat van een groot project waarbij dergelijke *lieux*, gemeenplaatsen uit de geschiedenis, voor Frankrijk op een rijtje werden gezet. In de jaren daarna volgden vele andere nationaliteiten zijn voorbeeld. In Duitsland verscheen in 2001 het driedelige werk *Deutsche Erinnerungsorte*, in Nederland in 1995 het wat bescheidener *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen*.¹³

11 Runia, *Waterloo*, 135.

12 Mak, *In Europa*, 133.

13 Nora, *Les lieux*; François ed., *Erinnerungsorte*; N.C.F. van Sas ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam 1995).

Besluit

Met zijn *In Europa* heeft Geert Mak op een waardevolle manier aansluiting gevonden bij een maatschappelijke ontwikkeling die ook zijn weerslag kent in de geschiedschrijving: een toenemende versnippering, individualisering en emotionalisering. Door de persoonlijke beleving terug te brengen in de beschrijving van het verleden, is hij er in geslaagd een veel breder publiek te bereiken dan 'objectieve' historici ooit zouden kunnen. Aangenomen dat *de* waarheid niet bestaat, is zijn verhaal bovendien niet minder 'waar' (en waardevol) dan dat van hen. De terugkeer van het persoonlijke in de geschiedschrijving doet denken aan Huizinga's idee van de 'historische sensatie' en komt niet alleen tot uiting in de werken van Mak, maar ook in de toenemende aandacht voor *lieux de mémoire*. Maks *In Europa* doet dan ook regelmatig sterk denken aan de publicaties over deze *lieux*.

De vorm die Mak heeft gekozen voor zijn boek, kent een aantal keerzijden. Doordat hij zelf afgezien van de interviews weinig primaire bronnen heeft geraadpleegd, is hij bijvoorbeeld nauwelijks in staat de secundaire literatuur die hij aanhaalt te bekritisieren. In het algemeen is hij dan ook lovend over deze literatuur – en dat wekt soms wantrouwen. Daarnaast gebruikt Mak, in tegenstelling tot conventionele historici, nauwelijks verwijzende noten. In plaats daarvan heeft hij talloze, vaak ellenlange, explicatieve voetnoten aan zijn tekst toegevoegd. Omdat deze noten als eindnoten in het boek zijn opgenomen, is het ondoenlijk al Maks toevoegingen te lezen. En alsof er nog niet genoeg pagina's met noten gevuld zijn, verwijst hij ook nog eens naar zijn website (www.geertmak.nl) voor 'uitgebreide voetnoten'. Mak had of de informatie uit de explicatieve noten in zijn verhaal moeten opnemen, of ze weg moeten laten.

Deze kleine missers daargelaten, is het boek zeker het lezen waard. *In Europa* is een prachtig mozaïek van persoonlijke, nationale en Europese geschiedenissen dat een brug weet te slaan tussen literatuur, geschiedschrijving en journalistiek. In zijn meeslepende beschrijving van deze geschiedenissen lees je het boek het liefst in één ruk uit. Het is dan ook geen wonder dat *In Europa* inmiddels al voor de derde keer gedrukt is en nog steeds bij honderden over de toonbank vliegt.